

УДК: 94(470)

Батырбекқызы Г.*

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

СҰЛТАНБЕК ҚОЖАНОВ ПЕН НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВТЫҢ ТҰЛҒААРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ

Автор корреспондент: amirbaevag@mail.ru

Түйін. Ұсынылып отырған мақалада Қазақстанда ұлт зиялыларының қалыптасу тарихы және аталмыш мәселе бойынша жазылған негізгі еңбектерге тарихнамалық тұрғыда шолу жасалынды. Қазақ зиялыларының қалыптасу тарихы ХІХ ғасырдың соғынан ХХ ғасырдың басындағы уақыт аралығында басылып шыққан еңбектері мен мәліметтері қарастырылады. Бұл кезең халықтың Ресейдің колониалдық саясатына наразылық танытатын басылымдар мен әдебиеттердің басылуымен сипатталады. Қаруды қаламға айырбастаған зиялылар алыс жақын шет елдерде Ресейдегі ірі оқу орындары мен Европадағы оқу орындарында білім алып, ұлттық мемлекеттік тәуелсіздік туралы сөз қозғады. Мақалада төңкеріске дейінгі тарихты ұмыттыруға бағытталған кеңес идеологиясының әсері көрсетілген, сонымен қатар, төңкеріске дейінгі тарихнамаға және тәуелсіз Қазақстанның тарихнамасына шолу жасалынған.

Кілттік сөздер: зиялы қауым, элита, интеллигенция, кеңестік үлгідегі қайраткер, тарихнама, идеология, Кеңес өкіметі.

Нәзір Төреқұлов пен Сұлтанбек Қожановтың тұлғааралық қатынастары назар аударуға тұрарлық. Екеуі Түркістан өлкесінде қатар қызмет істеді. Нәзір Ферғана облыстық ревкомын басқарса, Сұлтанбек Сырдария облаткомын басқарды. Нәзірден біршама кейін Сұлтанбек те Түркістан АКСР Ағарту халкомы болды. Нәзірден кейін Сұлтанбек біршама уақыт Түркаткомның төрағасы, ТКП ОК хатшысы болып қызмет істеді. Екеуі де БК(б)П Орталық Комитетінің Ортаазиялық бюросына мүше болды. Екеуінің жас айырмашылығы екі жыл болғанымен олар Түркістан өлкесінде партия, кеңес органдарында ұлт мүддесі жолында идеялас жолдастар ретінде тізе қосып қатар қызмет істеді. Олардың тағдырындағы қасіреттері де ортақ болды. Екеуі де Мәскеудің Бутырка түрмесіне қамалып, Екеуі де бір баппен айыпталды. Бір уыс топырақ та бір жерден – «Коммунаркадан» бұйырды.

Деректерге жүгінер болсақ, екі қайраткердің де саяси ұстаздары – алаштық қайраткерлер екен. Саяси күреске тартқан алғашқы ұстазы Әлиханнның идеялас серігі Міржақып Дулатов болған екен. Ол 1912 жылы Семей түрмесінен босанып, Түркістан қаласында С.Өтегеновтың үйінде тұрып алты ай ұстаздық еткен. Сол кезде қаладағы орыс-қазақ мектебіндегі Сұлтанбекке сабақ берген. Қаланың зиялыларымен сыйласып, мектеп, медреселерін аралаған жазушымен сыйластығы осы кезден басталған. Осыған байланысты «дәл осы кезде орыс-қазақ мектебінде оқып жүрген Сұлтанбектің Міржақыпқа жолығып, одан аса құнды пікір естіп, өміріне азық боларлық нәр бағдар тапқаны атап көрсетерлік нәрсе» деп жазыпты академик Р.Бердібай. Міржақыпқа қамқор болған Түркістан мұғалімдер семинариясының түлегі С.Өтегенов Сұлтанбекке әрі ұстаз, әрі аға болып жақын араласқан. Бұл сыйластық кейінгі кезде де үзілмеген. Міржақыптың Сұлтанбекке берген өнегесін оның көсемсөзшілігінен аңғарамыз. Алғашқы саяси қызметін «Бірлік туы» газетінде бастаған Сұлтанбек кейін «Ақ жол» газетінде Міржақыппен қоян-қолтық жұмыс істеген. «Ақ жол» газетіне С.Қожановты редактор, М.Дулатовты жауапты хатшы етіп тағайындаған қаулыға (19 қазан 1920 жыл) Түркістан коммунистік партиясы Орталық Комитетінің хатшысы Н.Төреқұлов қол қойған. Газеттің ұйымдастырылуы жөнінде С.Сейфуллин 1937 ж. Мирзоянға Н.Төреқұловтың Ташкентте «Ақ жол» газетін ұйымдастырғандығы, оның басшылығына М.Дулатовты шақырғандығын айтқанында «газеттің аты да ақгвардияшыл, оның басшысы Дулатов та ақгвардияшыл» деп айтып тастағандығын жазады [1].

Нәзір мен Сұлтанбектің Түркістанда қазақ мүддесін қорғайтын ресми басылым ашу әрекеті олардың ұлт тағдырына алаңдаған ниеттері мен саяси көзқарастарының ортақтығынан туған. Төреқұлов, Қожанов, Дулатов үштігінің бірлескен әрекеті өз нәтижесін берді. Аз ғана уақытта газет Түркістан қазағының саяси, мәдени өмірінің айнасына айналды. Олардың Түркістанда ел тағдыры сынға түскен қым-қуыт оқиғалар барысында ағалы-інідей сыйласа қызмет істеуі жерлестігінен де бұрын саяси күрестегі алған өнегесінің, ұстанған рухани құндылықтарының ортақтығы еді. Әлихан Бөкейханов пен Міржақып Дулатовтың осындай ағалық қамқорлығы ізсіз кетпей, кеңестік билік тұсында өздерінің идеясын жалғастыра Нәзір мен Сұлтанбек сияқты ізбасарларының жүрегіне ұлтын ұлықтаудың өнегесін егіп кетті.

Кеңестік билік Алаш қайраткерлеріне кешірім жариялағанымен, оларды партия-кеңес жұмыстарына жолатпай, тек мәдени-ағартушылық, шаруашылық қызметтерге ғана тартты. Алаштың 1917-1919 жылдардағы саяси күрестеріне тартылып үлгермеген Нәзір, Сұлтанбек сияқты жас толқын өздерінің қызметтік баспалдақтарын кеңестік билікпен бірге бастады. Кеңес өкіметінің жергілікті ұлттың зиялыларына арқа сүйеп, қолдау көрсеткен саясаты көптеген тұлғаларды саяси күрестің алдыңғы шебіне шығарды.

Бұл жерде дәстүр сабақтастығының іске асу қағидасы талап ететін міндетті түрде сақталуы тиіс қоғамдық шарттар бар. Соған сәйкес кеңес өкіметі ескі қоғамның билік институттарының мазмұнын мансұқтағанымен әкімшілік бірліктер, басқару құрылымдары түрінде олардың сыртқы формаларын сақтап қалды. Осы сияқты басқару элитасы орталық және жергілікті басқару органдары шенеуніктерінің орасан зор бөлігі әкімшілік басқару дәстүрлерін сақтай отырып, жаңа қоғамда мазмұндық, түрлік жаңғыруды бастап өткізді. Кеңестік қоғамның басқару құрылымдарының негізін құраған осы кездегі мемлекеттік қызметкерлердің басты миссиясы екі қоғам арасындағы байланыстырушылық рөл еді. Өздерінің әлеуметтік жағдайы, қоғамдық-саяси көзқарастары, тіпті тарихи миссиясы бойынша ерекше маңызға ие болған бұл категорияның арасынан ұлт-азаттық қозғалысының мықты қайраткерлері өсіп шықты. Олардың саяси ұстанымдары мен идеяларын кеңестік қоғамда одан әрі жалғастырған Нәзір, Сұлтанбек сияқты тұлғалар Түркістан республикасының жоғарғы билік құрылымдарында басшылық қызметтер атқарып, жаңа қоғамда ұлттық идеяларды қалыптастыруға және оны іске асыруға ықпал жасады [2].

Соның мысалы ретінде Түркіатком Төралқасының 1920 жылғы 9 қарашадағы

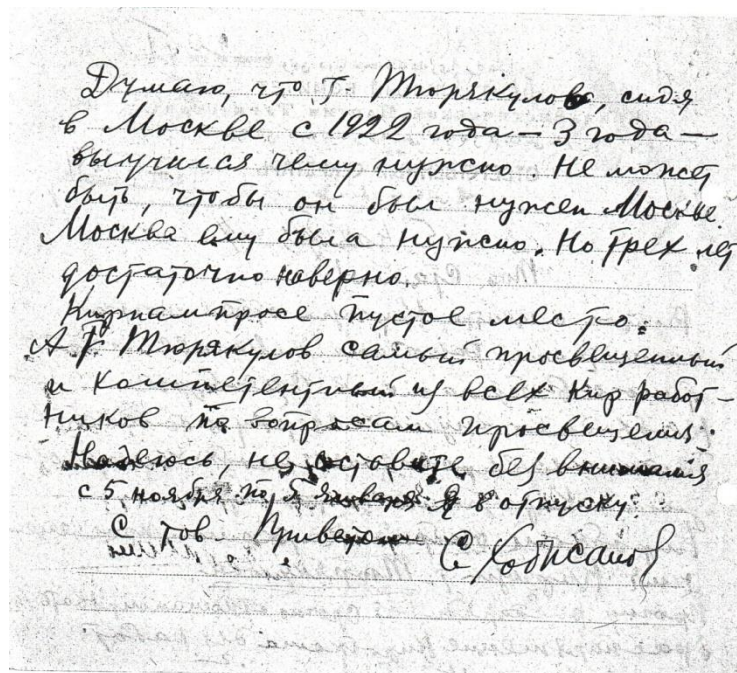
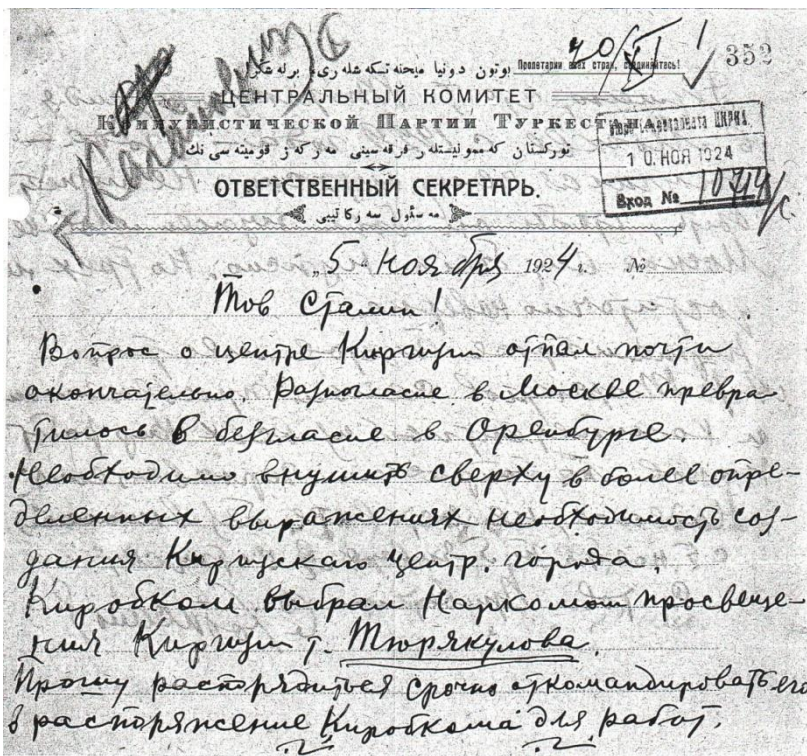
қаулысымен Түркіатком жанындағы Қырғыз (қазақ) бюросының жұмыс жоспарын жасау жөніндегі Төреқұлов, Сафаров, Асфендияров, Қожанов құрамындағы комиссияға осы бюроның жұмыс жоспарын жасауды жүктегендігін айтуға болады. Осы комиссия құзырлы органдара қазақтар арасында жүргізілетін қоғамдық жаңарту жұмыстарының жай-жапсары туралы нақты ұсыныстар жасап берген. Бұл ұсыныстар Сырдария, Жетісу облыстарында алдағы уақтта атқарылатын жұмыстардың бағдарын айқындап берді.

1921 жылдың күзінде Түркістан коммунистік партиясы Орталық Комитетінің хатшысы Н.Төреқұлов Ташкент қалалық Төтенше Комиссиясының С.Қожановты негізсіз қамауға алғандығы жөнінде РКП(б) ОК Ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі В.Молотовқа жеделхат жолдап, оны Түрккомиссия басшыларының жүгенсіздігінен арашалаған. Бұл мәселе С.Қожановтың Түркістандағы жер-су реформасын іске асыруына байланысты туындаған болатын. И.Сталиннің өзі Түркбюроның төрағасы Гусевке қайта-қайта желделхат жолдап, Қожановты реформаның барысы жөнінде есеп беруге Мәскеуге шақыруына негіз болады.

Мәскеу архивтерінде Алаш қайраткерлеріне қатысты бұрын жарық көрмеген көптеген құжаттар кездеседі. Солардың бірі Сұлтанбектің 1924 жылдың 5 қарашасында Н.Төреқұловты Қазақстанға қызметке жіберуді өтініп Сталинге жазған хаты. Бұл тарихи құжат екі тұлғаның арасындағы ұлт мүддесінен туған сыйластықты айғақтайды. Хатқа кезек берейік. «Вопрос о центре Киргизии отпал почти окончательно. Разногласие в Москве превратилось в безгласия в Оренбурге. Необходимо внушить сверху в более определенных выражениях необходимость создания Киргизского центр[ального] города. Киробком выбрал Наркомом просвещения Киргизии т. Тюрякулова.

Прошу распорядиться срочно откомандировать его в распоряжение Киробкома для работ. Думаю, что т. Тюрякулов, сидя в Москве с 1922 года – 3 года – выучился чему нужно. Не может быть, чтобы он был нужен Москве. Москва ему была нужно. Но трех лет достаточно наверно. В Киркомпросе пустое место. А т. Тюрякулов самый просвещенный и компетентный из всех кирработников по вопросам просвещения. Надеюсь, не оставите без внимания. С 5 ноября по 5 января я в отпуску. С тов. приветом С.Ходжанов» [3]. Түркістан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті хатшысының бланкасына жазылған хаттың шекесіне И.Сталин «т. Кагановичу» деп бұрыштама қойғанымен орталық бұл өтінішті қанағаттандырмаған. Бұл құжаттың мазмұны С.Қожановтың ұлттық басқару корпусын қалыптастырудағы ұлтжанды ұстанымын айғақтайды және осындай ұсыныстың жауапсыз қалуы орталықтың саяси билікті уысынан шығармаған билеп-төстеуші өктемдігін танытады.

Жалпы, басқарушы элитаның қалыптасуы мен қызметінде саяси, мәдени, рухани құндылықтарының ортақтығына сай мүдделестер тобының билікке келуі қоғам үшін барынша тиімді нәтиже береді. Осы қағида алаштық құндылықтар табыстырған С.Қожанов пен Н.Төреқұловтың бірлескен қызметін қазақ ұлттық мемлекеттілігінің қалыптасу кезеңінде барынша жемісті болар еді.

Әдебиеттер тізімі

1. Тұрсұн Х.М., Батырбекқызы Г. Нәзір Төрекұлов: қоғамдық-саяси қызметі (түркістандық және мәскеулік кезендері). Шымкент: АЗИАТ, 2017. 212 б.
2. Сұлтанбек Қожанов. Құжаттар мен материалдар жинағы / құрастырушылар: Тұрсұн Х.М., Әбікей А.М. Алматы: Жалын. 2013. Т.1. 384 б.
3. РГАСПИ. ф.17, оп.84, д. 721, л.1-1об.

Аннотация. В настоящей статье рассматривается история становления казахской национальной интеллигенции, проводится историографический обзор основных трудов, написанных по данной теме. В работе освещается история казахской интеллигенции конца XIX–начала XX веков, приведены научные труды и свидетельства. В этот период происходит переход от вооруженного сопротивления колониальной политике России к просвещению народа путем

распространения периодической печати, литературы. Казахская интеллигенция обучалась в высших учебных заведениях России и странах Европы. Именно просвещенные казахи стали распространять идею национальной государственной независимости казахского народа. В статье описывается влияние идеологии советского периода, направленной на забвение дореволюционной истории. В статье также делается обзор дореволюционной историографии и историографии независимого периода истории Казахстана.

Abstract. History of becoming of Kazakh national intelligentsia is examined in the real article, and also a historiography review over of basic labours written is brought on this topic. This research work examines the history of the Kazakh intelligentsia late XIX - early XX centuries , their scientific papers and evidence , when there was a transition from armed resistance to the colonial policy of Russia to educate the people by means of periodicals and literature. Kazakh intellectuals trained in higher educational institutions of Russia and Europe, when he came to his native steppe, from them beginning to spread the idea of national independence of the state of the Kazakh people through socio-political activities. These authors and their works are described in the scientific article. For writing this article, the author shows the influence of the ideology of the Soviet period, aimed at prerevolutionary history oblivion. The article also provides an overview of the researcher pre-revolutionary historiography and the historiography of the independent period in the history of Kazakhstan.